

ПРОМИШЉАЊА ТРАДИЦИЈЕ

Фолклорна и литерарна истраживања

ЗБОРНИК РАДОВА ПОСВЕЋЕН
МИРЈАНИ ДРНДАРСКИ И НЕНАДУ ЉУБИНКОВИЋУ

Уредили
ПРОФ. ДР БОШКО СУВАЏИЋ
ДР БРАНКО ЗЛАТКОВИЋ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
БЕОГРАД 2014.

Александар Б. ЛОМА*
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

У БУДИМА У БИЈЕЛА ГРАДА.
ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ СТАРИНЕ
ЕПСКОГ ДЕСЕТЕРЦА

Разматра се тзв. епски генитив који се из метричких разлога употребљава уместо акузатива неживог објекта и правца како у десетерачким песмама, тако и у бугарштицама. Износи се хипотеза да је његов настанак био условљен изговарањем завршних слабих полугласа у наслеђеним епским формулама дуго након што су они у обичном говору отпали.

Кључне речи: словенска усмена епика, метрика, десетерац, историја језика, слаби полугласи.

Наслов овог рада узет је из јуначке песме „Женидба Тодора Јакшића”. Испросивши њену кћер, Иван Звијездић обећава будимској краљици да ће се ускоро вратити са сватовима:

*ето мене до петнаест дана
у Будима у бијела града (Вук II 94^о, 87–88)*

Осим удвајања предлога у какво је обична појава у српском народном стиху а познато је и руским биљинама те се може говорити о његовој прасловенској старини,¹ наведени стих 88 илуструје једну морфолошку особеност језика наше усмене епске поезије, коју је Томо Маретић сажео на следећи начин (id. 65–66):

Da ne bi stih bio prekratak, često se u desetercima uzima genitiv mjesto akuzativa; npr.: i *časnoga krsta celivali*, – porobit će *našeg manastira*, – ili mi idi u *Budima grada*. I to nalazimo u bugaršticama, npr.: ja mi njemu ostavljam *šestopera buzdohana*, – pod *šatora* upade Ugrin Janka vojvode.

*loma.aleksandar@gmail.com

¹Maretić 1909: 65. Ради илустрације, довољно је навести варијанте које даје Jakobson 1966: 437: *как во стольном городе во Киве, как во стольном во городе во Киве.*

Реч је о поетској лиценцији која је од потребе прерасла у манир; ако се од нормалне прозне синтагме у *бијели град Будим* одиста не да склопити ваљан трохејски десетерац, *кроз бијели Будим* може се рећи у другом полустиху без штете по размер, па ипак певач (у овом случају Тешан Подруговић) прибегава обрту *кроз б'јела Будима* (197), који очито има стилску функцију, уздижући епску нарацију изнад свакодневног говора, док би она прва, граматички исправна синтагма у епској песми зазвучала прозаично.²

Како се већ из примера које даје Маретић види, тај „епски генитив” стоји за две врсте акузатива: акузатив неживог објекта (*часнога крста, нашег манастира* уместо *часни крст, наши манастир*) и акузатив правца (*у Будима града* уместо *у Будим град*). Он долази углавном иза цезуре у другом, шестосложном полустиху десетерца који би са регуларним граматичким ликом акузатива био за два слога краћи: *наши манастир, у Будим град*. Први Маретићев пример је атипичан утолико што синтагма *и часнога крста* чини први полустих са цезуром иза шестога, уместо иза четвртог слога. Нормално и генитив неживог објекта долази као други шестосложан полустих: *и потеже мача зеленога*. Реч је добрим делом о формулаичним спојевима (*у XYZ града, мача зеленога / пламеног*).³ За такве формуле ваља у начелу узети да су старе и да нису настале у неправилном граматичком лику, него да су га попримиле у процесу своје историјске трансформације. Засад ћемо се усредсредити на спојеве са речју *град* у генитиву у функцији акузатива правца. Та нам је реч занимљива јер одражава прасловенски назив за тврђаву и утврђено насеље, појмове који играју важну улогу у епској традицији индоевропских народа почевши од њених бронзанодопских корена. Та улога нашла је свој одраз у садржини древних епова као што су староиндијска Рамајана и грчка Илијада,⁴ али и у језику, ако је исправно наше тумачење грчке речи *p(t)ólemos* ‘рат’ као сложенице *‘заузимање градова’, настале пре у окриљу праиндоевропске епске поезије него ли у свакодневном говору.⁵ И

² У овом случају граматички неправилан облик има и ту предност, што даје пожељну дужину претпоследњег слога; за старину тог квантитативног правила в. ниже.

³ То се лако може установити претрагом на сајту guslarskepesme.com којим нас је задужио др Андреј Фајгел.

⁴ Тачније епска легенда о тројанском рату. Основни заплет је заједнички: да би повратио отету жену, муж покреће прекоморски поход, опседа отмичарев град и на крају га осваја.

⁵ Од *(t)p^ol- ‘утврда’ у гр. *p(t)ólis*, стинд. *púr-*, лит. *pilis* и *em- ‘узети’ у лат. *emō, emere*, лит. *imti, emi*, стслов. *имати, њмлю, възати* итд.), уп. лит. спој *užiimti pilį* ‘заузети замак’. Подробно Лома 2009: 297–300. Уп. употребу истог глагола у обртима типа *и узети бијела Новога Вук VII 29°, 245*.

реч *град* је праиндоевропска, а код старих Словена и Германа попримила је одређене поетско-митолошке конотације.⁶

Наслеђене формуле заједничке руској и јужнословенској епици сведоче о постојању неке врсте јуначког песништва још у прасловенско доба и истовремено отварају могућност реконструкције прасловенског епског метра. Још је Срезњевски претпостављао прасловенску старину српског десетерца, а у новије време су истраживања Николаја Трубецкога (уп. нарочито Трубецкој 1937) и Романа Јакобсона поткрепила и продубила ту претпоставку. Јакобсон у својој сада већ класичној синтези о словенском епском стиху⁷ поредећи јужнословенски епски десетерац са метричким формама у усменој поезији других словенских народа, између осталог са чешким десетерцем, сродним стиховима украјинских и белоруских народних песама, размерима српско-хрватских и руских тужбалица, руских „старина”⁸ итд., долази до реконструкције прасловенског епског стиха од десет слогова са цезуром иза четвртог слога, дужином на претпоследњем и краткоћама на седмом, осмом и последњем слогу. Мање-више непосредно одражен у српском десетерцу, тај реконструистани стих има своје дубље корене. Мејеово истраживање праиндоевропске метрике (Meillet 1922) засновано првенствено на поређењу старогрчких и староиндијских размера (ведски триштубх и ђагати; грчки сапфички и гномски десетерац), Јакобсон проширује словенским, али и балтским материјалом (десетосложни стих литванских лирских песама).⁹

Запажено је да се формулаичне подударности између десетерачких песама и биљина пројављују претежно у завршном делу стиха (Левинтон 1983: 158). У Левинтоновом списку речи заједничких завршецима стихова руских и српских епских песама фигурира и реч *град*. На стр. 160 дати су примери срп. *до Прилепа града, до Призрена града, бијелога града*, рус. *(во) стольный Киев град* (уп. РНПЭ 48). Дају се наћи и прецизније подударности; са наведеним полустихом из биљине уп. *(Вила зове) у Бијоград стојни* Вук II 95^о, 5, где се спој епитета **stolъnъjъ* са **gordъ* може реконструисати као још прасловенска епска формула.¹⁰ Могућ при-

⁶ Уп. Лома 2002: 139. Значај градова у нашој усменој епици добио је свој пун израз кроз енциклопедијски конципирану монографију Detelić 2007.

⁷ Jakobson 1952. Студија се наслања на ауторова предатна истраживања, уп. особито Jakobson 1932: 45 дд., где аргументовано побија Вајанову тезу о византијском пореклу српског десетерца и Jakobson 1933: 59 д., где у нап. 8 изричито одбацује своју почетну скелсу у вези са његовом старином, изражену у Jakobson 1929: 19 дд. Јакобсонова гледишта су увелико прихваћена, уп. изм. ост. Тарановски 1954, id. 1956: 356 дд.

⁸ Истиче народни карактер назива *старини* за разлику од књишког *былныи* скованог почетком XIX века, и његово подударност са српским *пјесме старинске* као синонимом за *пјесме јуначке*, што омогућава реконструкцију још прасловенске ознаке жанра као **stariny* (Jakobson 1952: 442 д.).

⁹ Jakobson 1952: 459 дд.; уп. већ Јакобсон 1932: 47 д., Jakobson 1933: 59 д.

¹⁰ Тако већ Detelić/Ilić 2006: 67, нап. 225. Уп. горе нап. 1.

говор, да се денотат **gordъ* као саставни део сложених топонима проистеклих из спојева речи **gordъ* са придевима **bělъjъ*, **novъjъ* при реконструкцији прајезичких формула не би смео посматрати на истој равни са самостално употребљеним апелативом, релативизује се општесловенском распрострањеношћу таквих топонимских сложеница (или сраслица), која јасно одражава изворну описну вредност једнога и другогa споја и веома широк распон њихове примењивости на конкретне топографске објекте. У складу са тим, а супротно мишљењу које смо својевремено сами изнели,¹¹ сматрамо легитимним поређење (старо)руских спојева *изъ Бълаграда* (СНП 90),¹² *въ Новѣградѣ* СПИ 18, *ко Новугороду* РНПЭ 140 са нашимa (*из / од*) *бијела града*, у *Новоме граду* (оба су честа у гусларским песмама), *ка Новому граду* Богиш. 96°, 84, и на њему засновану реконструкцију — условну у мери у којој то мора бити — формула **bělъjъ gordъ*, **novъjъ gordъ* као прасловенских. Разуме се, у одређеним синтактичко-метричким контекстима, при чијој пројекцији на позно-прасловенску раван треба водити рачуна о фонетским и морфолошким трансформацијама, а пре свега о испадању слабих полугласа у вековима који раздвајају доба распада прасловенског језичког јединства од времена фиксације источнословенских и јужнословенских епских песама,¹³ као и о могућности употребе ликова како одређеног тако и неодређеног придевског вида у својству атрибутивног члана синтагме. Ако погледамо претпостављене прасловенске облике, просторна одредба за место **(vъ) bělě(jetъ) / nově(jetъ) gordě* испуњава захтев шестосложности само у ликовима одређеног вида без предлога (са *vъ* синтагма броји седам, односно, у неодређеном виду, пет слогова). Беспредлошка употреба локатива својствена је балтском, а била је и прасловенском, и оставила је трага у историјски посведоченим словенским језицима, уп. струс. *правляше столъ отца своего Киевѣ* у запису уз Остромирово јеванђеље (Русинов 1977: 152). За изрицање правца кретања дативом типа рус. *ко Новугороду*, с.-х. *ка Новому граду* метрички подобан лик такође се реконструираше са придевом у одређеном виду без предлога: **novujemu gordu*.¹⁴ Напротив,

¹¹ Да се „не може реконструисати ниједна прасловенска епска формула која би садржала реч **gordъ*” (Лома 2008: 121). Из овога разматрања следи да су постојали не само метрички „калупи” попут овога са њом као својим обавезним делом (в. ниже), него и поједини „стајаћи” спојеви те речи са атрибутом.

¹² *Скочи отъ нихъ* (или: *отаи*) *лютымъ звѣремъ въ пльночи изъ Бъла-града*, СПИ 155. Вреди запазити да тај метрички сегмент, проистекао из архаичне епске традиције о кнезу Всеславу, својом структуром одговара метру бугаршнице.

¹³ На значај тог гласовног процеса за словенску метрику већ је раније указивано, уп. нпр. Jakobson 1929: 20; Jakobson 1932: 45 д.

¹⁴ Исто важи за спојеве са **do* + генитив, с тим што ту самосталан падешки облик није могао изразити дато значење, јер балтословенски генитив *o*-основа на *-a* пореклом је аблатив и без предлога је, у праисторији, означавао само исходште радње. Овде остављамо по страни генезу синтагми типа *из / од бијела / б(ј)елога града*, где се рекон-

при исказивању истог значења акузативом предлог **vъ* је у прасловенском био обавезан, а спој с њиме даје регуларан шестосложни завршетак десетерца у случају када за њим следи описни придев једносложне основе у одређеном виду, али и топоним двосложне основе (који се по правилу своди на присвојни придев у неодређеном виду): **vъ bѣlъjъ gordъ*, **vъ novъjъ gordъ*, **vъ Kyjevъ gordъ*, **vъ Budim'ъ gordъ*.¹⁵ Напомињемо да је коренски вокал у речи **gordъ* пре ликвидне метатезе имао позициону дужину обавезну у претпоследњем слогу стиха.¹⁶

Има, дакле, основа да се дата метричка схема претпостави као прасловенска и да се у спојевима типа рус. *во Новгород РНПЭ 119, в Киев-град* (id. 24),¹⁷ срп. у *Новога града* (Вук VI 79°, 8 итд., Пјев. 130°, 77), у *Будима града* види њен одраз: непосредан у руском, где се конгруенција предлога и падежног облика чува по цену смањења броја слогова, посредан у српском, где крута схема српског десетерца бива очувана науштрб граматичке правилности.

трукција на прасловенској равни посложњава алтернацијом једносложних и двосложних ликова оба предлога: **jъz(ъ)*, **ot(ъ)*.

¹⁵ Сами ови топоними свде се на посесивне синтагме **Kyjevъ gordъ*, **Budim'ъ gordъ* 'Кијев, Будимов град', од зоонима: *Галич-град* (РНПЭ 199, 207) 'град галица (= чавки)', уп. стERP. име тврђаве *Галич* код Сочанице на Ибру итд. В. Лома 2013, 38 д., 52 д., 104 д. У *Леђан град* поименичен је посесивни генитив множине племенског имена *Леђани* < **Leđjane*.

¹⁶ У три од четири примера имамо идеалну јакобсоновску схему клаузуле прасловенског десетерца: краткоћа – краткоћа – дужина – краткоћа. Изузетак је **vъ Budim'ъ gordъ* са дугим седмим слогом, но тамо где је у формулу ваљало уденути конкретно име свакако су постојале одређене слободе и док су квантитативна правила била на пуној снази, уп. у хомерској метрици скраћивања и дужења типа 'Οδυσεύς уместо 'Οδυσειεύς, Οὐλύπτος уместо 'Ολύπτος. Шести слог је свуда дуг, пети кратак са млађом варијантом предлога **vъ*, док је са старијом **vъl* био позиционо дуг пре дејства закона отворених слогова.

¹⁷ Не само да у споменику попут СПИ, чији језик стоји под црквенословенским утицајем, десет пута долази *градъ* а само једном пуногласни лик *городъ* (уп. Т. В. Рождественская, ЭСПИ s.v. *город*), већ у народној епизи руског севера забележеној у XIX и XX веку формулаични спојеви којима се овде бавимо чешће садрже непуногласну форму својствену јужнословенским, а страну источнословенским народним говорима. Ту се она може схватити као један од стилских елемената којима се језик еписке поезије уздиже изнад свакодневног говора, али функција јој је и метричка; обратно од јужнословенских језика, у руском речи са ликвидном метатезом задржавају првобитни број слогова у падежима који су се завршавали на полугласе (nom./acc. **gordъ* > *gorod*, gen.pl.f. **korvъ* > *коровъ*) а увећавају га за један слог у облицима на пун вокал (dat. **gordu* > *gorodu*, loc. **gordě* > *gorode*, nom.pl. **korvu* > *коровы*). Можда се појава у руској усменој епизи не своди на утицај књижевног језика, већ одражава колебања у развоју група ToГT / ToIT на источнословенском простору пре него што је тамо превладао „полногласије”. Карактеристично је да староруски језички материјал у спису Константина Порфирогенита „О народима” насталом средином десетог века пружа само три примера са овим групама, од тога два са речју **gordъ* и ниједан са пуногласним развојем: облици Δερβλενίνοι, струс. *деревлѣне* и Νεπογυρδᾶς, струс. *Новъгородъ* показују изостанак метатезе, а Βουσεγυρδᾶς, вер. заснован на локативу, струс. *Вышегородъ* (тако у ПВЛ 94 s.a. 980) — метатезу јужнословенског типа, уп. Багр. 310, нап. 6. Није искључено да су у доба када се образовао кијевски циклус биљина на јужноруском терену облици са таквом метатезом местимице постојали у тамошњим говорима, географски наслоњеним на јужнословенски и југозападнословенски ареал коме је она својствена.

Шта се и зашто у овом другом случају десило, јасно је: замена акузатива генитивом ради очувања метричке структуре; како је до те промене дошло, питање је којим ћемо се у даљем позабавити.

Аналогију за метрички условљену употребу једнога падежа уместо другог пружа епски вокатив уместо номинатива (уп. Maretić 1909: 66). У прасловенско доба су спојеви типа **Bogoslavъ sluga* били шестосложни, дакле попуњавали су други полустих епског десетерца. Испаданем слабог полугласа дошло је до њиховог скраћивања, које је надокнађено заменом номинатива вокативом: *ал' беседи Богосаве слуга* САНУ II 89°, 17.¹⁸ На избор вокатива вероватно су утицале надгробне тужбалице у којима је покојник бивао непосредно ословљаван.¹⁹

Зашто је као замена за акузатив узет генитив, нема једнозначног одговора, али се може изнети неколико претпоставки, које се међусобно не искључују.

– Епски генитив уместо акузатива директног објекта настао је проширењем употребе генитива уместо акузатива код именица које означавају жива бића. У неким употребама неживо је могло бити схваћено као живо, нпр. *часни крст*.²⁰ Допринела је можда и употреба генитива неживог објекта уместо акузатива у обичном говору уз негацију: *не дам теби Биограда града* Богиш. 111°, 15.

– Замени акузатива правца генитивом у обртима типа у *Будима града* пружило је подстицај гласовно изједначење у српском језику двају прасловенских предлога, **въ* ‘у’ за правац са акузативом и за место са локативом, и **и* ‘код, покрај’ са генитивом. Ова друга употреба се у савременом српском ограничила на лица, тј. може се рећи у *цара Тројана козје уши*, али не и **у Тројана града* ‘покрај града Тројана’,²¹ но некада су и обрти овога другог типа били уобичајени, па није искључен њихов утицај на језички израз усменог песништва. **Доћ ћу теби у Сталаћа мала* изворно се могло схватати као *Доћ ћу теби под Сталаћа мала* (тако МН I 69°, 18), тј. доћи (са војском) под зидове града (и опсести га) — а не и ући у њега.

¹⁸ У питању је свакако стара формула; за „стајаће” име *Богос(л)ав* уп. Лома 2002: 171 д.

¹⁹ И у хомерским спевовима нарација повремено прелази у друго лице јединице, кроз обраћање песника своме јунаку (Патроклу у Илијади, Еумају у Одисеји), што указује на старину појаве. уп. Лома 2008: 177 д., тамо и подробније о узлози тужбалица у настанку епске поезије код индоевропских народа, са особито занимљивим иранским (курдским, осетским) паралелама. Треба придодати и запажање Романа Јакобсона да при формалној сродности наративних тужбалица са епским песмама постоји и упадљива подударност ареала где налазимо обе те врсте усменог песништва: српскохрватски, северноруски, источноукрајински (Jakobson 1952: 427 д., 444).

²⁰ Подсетимо да је сама реч *крст* истога крајњег порекла као *Христос*.

²¹ Рушевине тога имена постоје на Церу и на Пештери.

Кад је реч о овој другој употреби са у < *vъ, поставља се питање зашто уместо генитива није изабран локатив, који, за разлику од генитива, може стајати са тим предлогом, додуше не у значењу правца, већ места. Мешање двеју функција својствено је појединим народним говорима, па је нашло одраза и у обртима десетерачких песама као: *и отиде у Новоме граду* САНУ III 21^о, 26; *глас допаде у Новоме граду* Вук VII 52^о, 11; *те је шиље у Новоме граду* id. 27^о, 22 итд., али није прерасло у манир попут епског генитива у аналогним спојевима.

Могућим се чини да генитив није непосредно „ускочио” у прасловенску матрицу да попуни места у њој „испражњена” отпадањем слабих полугласа, већ да је замена акузатива генитивом почела као фонетски процес а завршила као морфолошка реинтерпретација. На такву претпоставку упућује нас поређење са другим језицима који су се суочили са истим изазовом очувања наслеђених метричких структура угрожених гласовним процесом губљења завршних слогова.

У француском су сви завршни самогласници осим *-a* отпали у седмом веку н.е. не остављајући трага, док је *-a* у осмом столећу ослабило у *-e* са вредношћу полугласа *-ə*, који се у току времена постепено престао изговарати у већини положаја, па се данас назива непостојаним или замуклим *e* (*e caduc, muet*). Постоји, међутим, метричко правило да се оно у стиху обавезно изговара, данас само унутар стиха пред самогласницима, а до почетка XX в. изговарало се и на крају стиха.²² Уп. нпр. Рембоове стихове:

*Ô pale Ophélie! belle comme la neige!
Oui tu mourus, enfant, par un fleuve emporté!*

Ту је стих александринац са смењивањем женских и мушких рима; да би се добила изворна метричка структура у другом полустиху, морају се у њему изговорити „замукла е” пред сугласницима, а првобитно и оно на крају стиха: [bélə kómə la néžə], док би у нормалном изговору то звучало [bél kom la néž]. То је, дакле, пример како метрички текст може пружити последње уочиште „ослабелим” гласовима.

Другу паралелу пружа нам летонски језик, уз литавски један од два жива члана словенској блиско сродне балтске породице индоевропских језика. Док се у литавском релативно добро чува прабалтски и још заједнички балтословенски вокализам крајњих слогова речи, у летонском су кратки финални вокали добрим делом поиспадали и слоговна структура речи се изменила (из двосложне у једносложну, из тросложне у двосложну итд.), уп. нпр. лит. *pilis* ‘замак, утврђење; град’ : лет. *pils*, лит.

²² Тиме је избрисана разлика између тзв. „женске” и „мушке” риме, која данас долази до изражаја само у певању стихова, а иначе је сведена на графички феномен.

vīlks ‘вук’: лет. *vīlks*.²³ На летонском постоји веома богата усмена лирска поезија, чији корени сежу у паганско доба (које се за Летонце завршило тек са тринаестим веком!). Најраспрострањенији стих је трохејска диподија са главним иктусом на првом и петом слогу и обавезном цезуром иза друге стопе, нпр. *dziēduôt dzimu, dziēduôt aiġu* ‘певајући сам се родила, певајући одрастам’: ритам је као у Бранковом стиху: *Певам дању, певам ноћу*, с тим што се нагласак речи у невезаном говору не узима у обзир. Тај тип стиха је настао пре него што су се у завршним слоговима дуги вокали скратили а кратки ишчезли. У песмама се често јавља кратак вокал на месту одакле је у говорном језику испао. Каткада је он етимолошки оправдан, као у случајевима:

apsēduōsi, niopūtuōsi, седим, уздишем,
pīe ziēduōšas ābelites под јабуком у цвату

или:

laīks man iēti tāutiñās време ми је за удају

Према говорном *apsēduōs, niopūtuōs*, где је завршно *-s* од рефлексивне заменице *-si* која се у том лику чува у литавском, односно *iēt* ‘ићи’, где се *-t* своди на балтски наставак инфинитива *-ti*, уп. лит. *ēiti*. Но исто *-i* се у другим стиховима среће тамо где би било место другом вокалу, нпр. *šūodieni* уместо *šūodienu* ‘данас’, а опет уместо рефлексивног *-si*, инфинитивног *-ti* долазе облици на *-e*, *-a* или (много ређе) *-u*, или, на месту номинативног *-as* (нпр. лит. *diēvas*, лет. *dievs* ‘бог’) *diev-is, diev-us*, чак *diev-si*, те се не може говорити о очуваним старим вокалима, већ о новим, накнадно уметнутим ради попуне стиха (нем. *Flickvokale*). Објашњење лежи у томе да су се старе завршне краткоће у народној песми чувале и пошто су из говорног језика коначно нестале и пале у заборав, да би онда тамо биле схваћене као вокали уметнути из метричких разлога, одакле је проистекла њихова садашња промискуитетна употреба, тако да нам један такав уметнути вокал показује са извесношћу само да је на датом месту некад стајао неки, али не и какав самогласник (Endzelin 1922: 20 д.; 1923: 52).

Наведене паралеле из романског и балтског домена поткрепљују нашу почетну претпоставку да обрти типа (*он потеже*) *мача зеленога, (те пошета)* у *Будима града* представљају трансформе древних структура усменог песништва, пружајући, поред падешког синкретизма о којем

²³ Литавски чува балтословенски лик, док је у позном прасловенском завршно *-as* најпре прешло у *-ъ* (стл. *влькъ*) које је после, у горе описаном процесу елиминације слабих полугласа са краја речи, отпало; разлика у односу на летонски развој је та, што се у летонском очувало номинативно *-s*, али у оба случаја је реч скраћена за један слог.

је горе било речи, још два алтернативна модела за интерпретацију механизма тога процеса. Један би био уметање „вокала-закрпа” као у летонском. Но за разлику од летонских народних песама, у десетерачкој епизи боја вокала је постојана; то је увек једно *-a* са јасним граматичким статусом генитива, а проблеми се свODE на конгруенцију падежа.

Са летонским развојем пре се могу поредити облици инструментала на *-оме* у бугарштицама: (*Коња беше пустила*) *планиноме зеленоме* (Богиш. 2^о, 66) према (*Ти ми пусти коњица*) *л'јепом зеленом планином* мало раније у истој песми (54), (*Језди Марко Краљевић*) *планиноме коња врла* (id. 3^о, 1) према *планином зеленом* у припеву истог стиха (!), уп. наставке датива једине и множине *-та*, *-те* у летонским народним песмама уместо *-т < *-mi(s)*, нпр. *vanagata* ‘јастребу’, *kajīnāta* ‘ногама’, *savāte māsiņate* ‘својим сестрицама’.²⁴ Но то инструментално *-оме* у песмама дугог стиха свакако је секундарно, већ и с обзиром на то да сáмо *-ом* у инструменталу једине *a*-основа није старије од позног средњег века, када је, по аналогiji са наставком инструментала *o*-основа, заменило старосрпски наставак *-ов*. Тај нормалан облик на *-ом* долази у обе песме упоредо са оним на *-оме*, у првој у стиху 54: *Ти ми пусти коњица* л'јепом зеленом планином, а у другој у припеву истог (првог) стиха: *Језди Марко Краљевић*) *планиноме коња врла, планином зеленом*; иначе је *планином зеленом / зеленом планином* веома чест други полустих у десетерачким песмама,²⁵ те је овде јасно да се ради о позним проширењима десетераца, који би гласили: **Пусти коња планином зеленом*,²⁶ **Језди Марко планином зеленом*. Распрострањенија је и старија појава мешање придевских наставака датива и локатива у десетерачким песмама, нпр. *те је шаље Новом бијеломе* Вук VIII 34^о, 2, *књига дође Новом бијелому* id. 10, у *Новоме граду бијеломе* Вук III, 34^о, 2, у *Новому, граду бијелому* МХ II 15^о, 2; *-ому* је изворно за датив, *-ом < *отъ* за локатив, *-е* је у оба случаја секундарно. Додуше, та појава није страна ни говорном језику, али је дистрибуција краћих и дужих облика у десетерцу очито метрички условљена.

У сваком случају, секундарно *-е* не може се посматрати на истој равни као „епски генитив”, за који објашњење пре него ли летонска нуди француска метрика, где смо се сусрели са доследним чувањем ослабље-

²⁴ Мюленбах 1904: 238 д., који са добрим разлозима ту види неетимолошке вокале придодате из метричких разлога, одбацујући могућност да би облици као *kajīnāta* могли рефлектовати стари наставак двојине **-mā* очуван у словенском (стсл. *ногама*); не треба ипак искључити могућност да се тај наставак реликтно очувао у старолетонској усменој поезији и онда подстакао наставак секундарних ликова на *-та*.

²⁵ Преко 50 примера у бази *guslarskespe.me.com* (в. нап. 2). У српској формули је реч *планина* заменила старију *гора*, уп. украјинску народну песму: *Ой, там на горі, тай жєнци жєнуть / А по-під горою, по-під зеленою / Козаки ідуть!* Прасловенски лик реконструирше се као шестосложан: **goro zelenojo*.

²⁶ У 54 *пусти* је императив, у 66 био би аорист.

ног вокала *-e* са фонетском вредношћу [-ə] у одређеним позицијама у стиху и пошто се тај глас у невезаном говору увелико престао изговарати. Можемо претпоставити да се исто, додуше на знатно дубљој хронолошкој равни, десило са завршним полугласом у српским десетерачким песмама који се, након изједначења *-ь* и *-ъ* до којег је дошло на будућој српско-хрватској и словеначкој територији, изговарао на крају речи такође као *-ə* пре него што ће, у слабом положају, отпасти. Другим речима, да су се формуле типа **въ Будимъ gordъ* чувале у лику **у Будимѧ градѧ* и дуго након што су, крајем првог или најкасније почетком другог миленија наше ере,²⁷ синтагме тога типа постале у обичном говору од шестосложних двосложне: у *Будим град*, и да су такви, метрички „јочани” полугласи дочекали XIV век када се јако *-ь* у већини говора изједначило са *-a*, тако да је **у Будимѧ градѧ* фонетским путем дало у *Будима града*. Гласовно поклапање тако добивеног лика са генитивом нужно је за собом повукло његову морфолошку реинтерпретацију и у крајњем исходу подстакло измену наслеђених прасловенских формула **въ новъѧъ / бѣльѧъ gordъ* > стрп. **у новъѧъ / бѣльѧъ градѧ* у недвосмислене генитивне синтагме у *б(ј)елога / новога града*.²⁸

Могућност оваквог гласовног развоја да се подупрети новосрпским наставком генитива множине *o-* и *a-* основа *-ā*, нпр. *ōpanākā, vrēhā, sēlā*, који је такође настао од завршног слабог полугласа, додуше под недовољно јасним околностима.²⁹ Генитив као **koricъ*, противно општеважећем правилу, никада није изгубио свој завршни слаби полуглас, него се преко **корицѧ* развио у *кѡриѧъ*. Тај падешки облик је, дакле, у невезаном говору пружао преседан за претпостављено очување завршних слабих полугласа у стиху: ако се говорило **нож из корицѧ*, тим пре се могло певати или рецитовати **ножѧ из корицѧ*,³⁰ **у Будимѧ градѧ*.

Претпостављено чување слабих полугласа у језику српске усмене епике које је преместило неких пет столећа која деле губљење тих гласова у свакодневном говору од времена озвучења јаких полугласа у *a* имало

²⁷ Доследно писање завршних *-ъ*, *-ь* у староцрквенословенском језику сведочи да су се у доба када је он настао, у другој половини IX века, завршни полугласи у дијалекту Словена настањених око Солуна још изговарали; облици као Хлоуб код Порфириогенита говоре да су се они на старосрпском терену губили већ пре средине следећег столећа, уп. Loma 2000: § 4.1.1.1.

²⁸ Које су замениле **у новъѧъ / бѣльѧъ градѧ* као непосредан одраз прасловенских предложака.

²⁹ Метатонија указује да је у прасл. генитиву множине *-ъ*, *-ь* било наглашено, а удвојено писање у том падешком наставку у неким старосрпским споменацима *-ьь* да се ту завршни „јер” изузетно изговарао, свакако као *-ə*, које се чува у неким данашњим дијалектима где је рефлекс полугласа различит од *a*, тако у Црмници *onānākā, vrēhā* (Ивић 1985: 162); другде се срећу и ликови као *sēlā^{ex}*, где је *-x* вероватно преузето из привеско-заменичке промене.

³⁰ *Извуче му ножа из корица* Вук VI 70°, 187. Реч *нож* заједничка је српској и руској епизи, уп. Левинтон 1983: 161.

би пуну паралелу у маниру јужнословенских црквених песника, који су све до у XV век наставили да се служе грчким дванаестерцем чувајући традиционално староцрквенословенско писање и слоговни изговор слабих „јерова” и „јорова”, одавно замуклих у говорном језику (Јакобсон 1932: 47).

Против наше интерпретације говориле би формуле типа *во Будима града* у македонским и бугарским епским песмама (нпр. Милад. 49^о, 11, из Струге), проширене и на случајеве где у српском стоји датив/локатив, нпр. *по-Будима града* из околине Софије (по Јакобсон 1966: 421), јер се на тој језичкој територији полуглас није озвучавао у *a*, но у тим облицима не треба видети исход аутохтоног развоја, већ поетски образац преузет сразмерно позно, заједно са самом десетерачком епиком, од Срба.

Које год од овде понуђених тумачења настанка „епских генитива” било исправно, њих треба сматрати континуантама метричких структура старијих од десетог века и још једним од доказа да српска десетерачка епика вуче своје порекло из прасловенске старине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Багр. = Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Текст, перевод, комментарий. Г. Г. Литаврин и А. П. Новосельцев (ред.). Москва: Наука, 1991.
- Богиш. = *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. Сабрао их и на свијет издао В. Богишић. Биоград 1878.
- Вук = *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. II Беч 1845, репринт Београд 1988; III *Пјесме јуначке средњијех времена*, Беч 1846, репринт Београд 1988; VI *Пјесме јуначке најстарије и средњијех времена*, Београд, 1899; VII *Пјесме јуначке средњијех времена*, Београд, 1900; VIII *Пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу и о војевању Црногораца*, Београд, 1900.
- Левинтон, Георгий Ахиллович. „Лексика славянских эпических традиций и проблема реконструкции праславянского текста”. *Текст: семантика и структура*. Т. В. Цивьян, ур. Москва: Наука, 1983. 152–172.
- Лома, Александар. *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки Институт САНУ и Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, посебна издања 78, 2002.
- Лома, А. „Бели шатор”. *Глас САНУ* CDIX, Одељење језика и књижевности књ. 24 (2008): 121–130.

- Лома, А. *Топонимија Светостефанске хрисовуље*. Београд: САНУ, Библиотека Ономатолошких прилога књ. 2, 2013.
- Милад. = *Бжлгарски народни пјсни*. Собрани отъ братья Миладиновци, Димитрия и Константина и издадени отъ Константина. Въ Загребъ: въ книгопечатницата на А. Якича, 1861.
- Мюленбахъ, Карль. „О латышскихъ творительныхъ падежахъ множественнаго числа на *-ātis* и родственныхъ имъ нарѣчійхъ”. *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*, 9 (1904): 233–265.
- Пјев. = *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем. Па њим издаана истим, у Лајпцигу, 1837 = Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић, 1990.
- ПВЛ = *Повесть временных лет*, у: *Памятники литературы древней Руси*, XI – начало XII века. Л. А. Дмитриев и Д. С. Лихачев (ред.). Москва: Художественная литература, 1978.
- РНПЭ = *Русская народная поэзия. Эпическая поэзия*. В. Путилов, прир. Ленинград: «Художественная литература», 1984.
- Русинов, Н. Д. *Древнерусский язык*. Москва: Высшая школа, 1977.
- САНУ = *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. II *Пјесме јуначке најстарије*, III *Пјесме јуначке средњијех времена*, књига трећа. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, 1974.
- СПИ = *Слово о полку Игореве*, навођено по Henri Grégoire, Roman Jakobson, Marc Szeftel, J. A. Joffe, *La Geste du prince Igor*, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, t. VIII, Bruxelles 1948 = Jakobson 1966, 106–300, критичко издање текста са нумерацијом по строфама 133–150.
- Тарановски, Кирил. Приказ рада Jakobson 1952. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 20 (1954) 3–4: 350–360.
- Тарановски, К. Приказ књиге М. П. Штокмар „Исследования в области русского народного стихосложения”, Москва 1952. *Јужнословенски филолог* 21 (1955–1956): 335–363.
- Трубецкой Н. С. *Избранные труды по филологии*. Москва, 1987.
- Херман = *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini*, sabrao Kosta Hörmann 1888-1889, knjiga II, drugo izdanje, Sarajevo 1933.
- ЭСПИ = *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. О. В. Творогов (отв. ред.). I–V, Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995.³¹
- Якобсон, Роман. „Новый труд о югославянском эпосе”. *Byzantinoslavica* 4 (1932) = Jakobson 1966, 38–50.

³¹ Коришћена је електронска верзија на сајту <http://feb-web.ru/feb/sloven/ес/>.

*

- Detelić, Mirjana. *Epski gradovi – leksikon*. Beograd: Balkanološki institut SANU, posebna izdanja 84, 2007.
- Detelić, Mirjana i Ilić, Marija. *Beli Grad. Poreklo epske formule i slovenskog toponima*, Beograd: Balkanološki institut SANU, posebna izdanja 93, 2006.
- Endzelin, Janis. *Lettisches Lesebuch. Grammatische und metrische Vorbe-merkungen, Texte und Glossar*. Heidelberg: C. Winter, 1922.
- Endzelin, J. *Lettische Grammatik*. Heidelberg: C. Winter, 1923.
- Jakobson, Roman. „Zur vergleichenden Forschung über die slavischen Zehnsilbler”. *Slavistische Studien Franz Spina zum sechzigsten Geburtstag*, Reichenberg 1929 = Jakobson 1966: 19–37.
- Jakobson, R. „Über den Versbau der serbokroatischen Volksepen”. *Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale* 8–9 (1933) = Jakobson 1966, 51–60.
- Jakobson, R. “Studies in Comparative Slavic Metrics”. *Oxford Slavonic Papers* 3 (1952), 21–66 = Jakobson 1966: 414–463.
- Jakobson, R. *Selected Writings IV. Slavic Epic Studies*. The Hague / Paris: Mouton & Co., 1966.
- Loma, Aleksandar. „Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos”. *Зборник радова Византолошког института* 38 (1999–2000): 87–161.
- Loma, A. „Les chants de l’au-delà. La poésie épique indo-européenne et les lamentations funéraires”. *Зборник Матице српске за класичне студије*, 10 (2008): 167–186.
- Loma, A. „Krieg und Frieden — vom Indogermanischen zum Griechischen”. *Protolanguage and Prehistory. Akten der XII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*, Krakau, 11. bis 15. Oktober 2004. R. Lühr, S. Ziegler изд. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2009. 286–303.
- Maretić, Tomo. *Naša narodna epika*. Zagreb, 1909.³²
- Meillet, Antoine. *Les origines indo-européennes des mètres grecs*. Paris: Presses universitaires de France, 1922.
- Trubeckoj, N. „W sprawie wiersza byliny rosyjskiej”. *Prace ofiarowane Kazimierzowi Wójcickiemu*, Wilno 1937, 100–110 (руски превод: Трубецкој 1987: 352–358).
- Vaillant, André. *Les chants épiques des Slaves du sud*. Extrait de la Revue des Cours et Conférences (15 janvier, 15 février et 15 mars 1932), Paris, 1932.

³² Коришћено је репринт-издање: Београд, Полит, 1966.

Aleksandar Loma

*U BUDIMA U BIJELA GRADA. A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH
ON THE PREHISTORY OF THE EPIC DECASYLLABLE*

Summary

The paper deals with the so-called "epic genitive" which in South Slavic epic decasyllable and long-verse poems often substitutes the accusative of inanimate objects, e.g. *maća plamenoga* 'he unsheathed the fiery sword' and of direction, e.g. *u bijela grada* 'he went into the white town'. Such forms are ungrammatical and metrically conditioned, i.e. they fit into the second half-line of the decasyllable, which is not the case with the grammatically correct sentences, e.g. *u b(ij)eli grad* 'to the white town', at least after the loss of the final "weak" semi-vowels shortly before 1000 A.D., for hitherto, in its original phonetic shape, the sequence **v̆(n) bĕl̆j̆v̆ gord̆*, with six syllables, the penult long and the preceding two short, perfectly matched the second hemistich of the Common Slavic epic decasyllable as reconstructed by Roman Jakobson; consequently, the pattern must be older than the 10th century and rooted in the prehistoric past. The substitution of genitive for accusative may be regarded as purely morphological process, inspired by the analogy of the category of animate nouns in which genitive is used to design the direct object, and/or by the phonetic coincidence of two Common Slavic prepositions, **v̆* 'in(to)' with accusative and locative and **u* 'at' with genitive, in Serbian. However, the starting point of the development may have been a phonetic phenomenon, the persistent pronunciation of final weak semivowels in the metrical speech long after their fall in the spoken language, not unlike the "e muet" in French poetry, e.g. *u Budimā gradā*, which subsequently resulted in *u Budima grada* 'into the town of Buda' as the shwa reflecting Common Slavic *̆* and *̂* in the strong position turned, in Shtokavian, into the full vowel *a*. It was supposedly only then, in the 14th–15th centuries, that the original accusative in those inherited formulas was reinterpreted as a genitive in *-a*. In any case, the "epic genitive" seems to be an archaism bearing a further testimony to the prehistoric roots of Serbian oral poetry. Additionally, the occurrence in the reconstructed formulas of the word **gord̆* 'town', initially 'enclosure, fortified place', confirms that fortresses played in the epic world outlook of the ancient Slavs a role no less important than among other early Indo-Europeans.